
Bryan Wilson, **Dini Mezhepler: Sosyolojik Bir Araştırma**,
çev. A. İ. Yitik – B. Ünal, İstanbul: İz, 2004, 302 s.

Bryan Wilson'ın 1970 yılında yayınlanan ve dilimize çevrilen bu kitabı, resmî dini liderlere, kiliseye veya devletin otoritesine karşı çıkmaları sebebiyle, genel özellikleri itibarıyla 'ayrılıkçı' diye adlandırabileceğimiz dinî mezheplere dair sosyolojik bir araştırmadır. Resimlerle, harita ve istatistiksel verilerle içeriği zenginleştirilen kitapta, Hıristiyan alemindeki mezhep hareketleri sistematik bir tarzda, ortaya çıkışları, inanç, uygulama ve cemaat yapıları, tarihsel gelişimleri bakımından ve önemli birer toplumsal olgu olarak ele alınmıştır. On iki bölümden oluşan araştırmanın ilk üç bölümü giriş niteliğindedir ve yöntemsel analizler içermektedir. Son bölümde ise bir genelleme ve yeni araştırmalar için çalışma zemini oluşturma çabası dikkat çekmektedir.

Biz, tanıtım yazısının sınırlarını gözetmemiz, sosyolojiyi ve kitabın metodolojisini önelememiz sebebiyle ele alınan mezhepler hakkında tarihsel açıklamalara yer vermeyeceğiz. Bilindiği gibi, mezhep hareketleri gerek ortaya çıkışları gerekse zamanla izledikleri tarihsel seyir itibarıyla çok parçalı, değişken ve karmaşık bir yapı izlemektedirler. Mezheplerin bu nitelikleri, kitabın da, alan dışından okuyucular veya daha dar anlamda uzman olmayanlar için, takibi güç bir metin, bir bilgi yığını gibi görünmesine sebep olmaktadır.

Kitapta kullanılan yöntem ve söz konusu edilen mezhepler hakkında ise, detaya girmeden, birkaç hususa değinmek istiyoruz. Bunlardan ilki, Bryan Wilson'ın araştırmasını hangi sosyolojik gelenek içerisinde ve kimlerin izinde sürdürdüğü ile ilgilidir. Dikkatimizi çeken şu olmuştur: Kitapta hem tarihsel ve güncel malumat ele alınırken hem de veriler genel bir çerçevede değerlendirilirken "ideal tipleştirme" yöntemi izlenmektedir. Yazarın hareket noktası, Ernst Troeltsch'ün ideal tipleştirme yöntemine dayanan, klasikleşmiş kilise-mezhep ayırımıdır. Araştırmada, mezhepler

tasnif edilirken bir mezhebin bünyesindeki veya mezhepler arasındaki akîdevî, tarihsel ve kurumsal farklılaşmaları temel alan bir soyutlama çabası göze çarpmaktadır. Yazar, bugün mezhep incelemeleri için tipoloji geliştirmenin, kilisenin tarihsel tekelinin ortadan kalkması ve mezheplerin çeşitlilik ve yaygınlık bakımından geldiği nokta göz önüne alındığında, daha güç olduğunu ifade etmektedir. B. Wilson'un incelemesi sırasında mezheplerin hepsinin içerisinde mütâlaa edilebileceği genel bir şema, bir etüt zemini oluşturmaya çalışması ve ele aldığı mezhepleri tanımlanmalarından toplumsal etkilerine kadar genel nitelikleriyle inceleme çabası, izlediği yöntemin bir gereği ve sonucudur. Bahsettiğimiz bu yöntemsel seyir, hem yorumlar ve analizler için anlamlı bir çerçeve oluşturmak, hem de son derece zengin ve çeşitli verileri daha anlaşılır bir tarzda işleyebilmek için çağdaş bir çok sosyolog tarafından da kullanılmaktadır.

Mezhepler arasındaki farklılıkları ortaya koyacak kategoriler oluşturma arayışı, bu kategorilerin hangi kriterlere dayanacağı sorusunu gündeme getirmiştir. Zira kullanılacak ölçütün, mezheplerin temel özelliklerine uygunluğu kadar aralarındaki farkları açıklayabilme keyfiyeti de önem arz etmektedir. Yazar kendi kriterini, bütün dinlerde ve mezheplerde ortak olan, "kurtuluşa ermek için ne yapmalıyız" sorusundan çıkarmaktadır. Onun kanaati, bu soruya verilecek cevabın bir mezhebin bütün niteliklerini belirlediği yönündedir ve ihtidacı, ihtilalci, fundamentalist, içe dönük, büyüsel, reformist gibi kavramsallaştırmalara dayanan kendi tasnifini bu soruya verilmesi muhtemel cevaplardan hareketle ortaya koymuştur.

İkinci olarak, kitapta ele alınan mezheplerle ve çoğulcu toplum düzeni ile ilgili bazı açıklamalara yer vereceğiz. Her şeyden evvel mezheplerin çoğunda farklı dinî ve kültürler unsurlarının bir arada bulunabildiği göze çarpmaktadır. Yeni Dini Hareketler'de de karşımıza çıkan bu durum küreselleşmenin ve geçmişten günümüze süregelen kültürler arası etkileşimin doğal bir sonucudur. Wilson'ın söz konusu ettiği mezhepler, çoğunluğu itibariyle Protestan

karakterli ve Amerika merkezli olmakla beraber, geleneksel öğretileri ve kökenleri bakımından dikkat çekici bir şekilde Avrupalıdır. Bunlar, eğer misyonları gereği değilse, temelde iki gerekçeyle ya da arayışla Amerika'ya göç etmişlerdir: Resmî, toplumsal tanınma ihtiyacı ve benimsedikleri yaşam tarzına uygun mekan. Literatürden öğrendiğimize göre, eskiden olduğu gibi bugün de, mezhep sayısı ve çeşitliliği bakımından bu coğrafyanın arz ettiği manzara manidardır ve bu manzara Amerikan toplumunun çoğulcu yapısı ve devletin liberal politikaları çerçevesinde gözlemlendiğinde daha da anlamlıdır. Amerika, başlangıçta bu mezheplere yerleşim yeri açma yönünde geliştirdiği politikasını zamanla eyaletlerin ve federal yönetimin yasalarını bu mezheplerin tanınma ve yaşam biçimlerini muhafaza etme yönündeki taleplerine cevap verecek şekilde düzenleyerek sürdürmüştür. Bugün bu düzenlemeler, liberal siyasi politikaların geliştirilmesinde ve uygulanmasında, çoğulcu toplum düzeninin yaşatılmasında önemli bir yer işgal etmektedir. Hatta -zaman zaman bazı kısıtlamalar gündeme gelse bile- bu bir zenginlik aracı, toplumsal/ahlakî düzenin korunmasında, sürdürülmesinde devlete maliyeti düşük ve etkili bir yöntem olarak sunulmaktadır. Mezheplerin içki, sigara, alkol yasağı konusundaki tutumları; güçlü aile ve topluluk bilincine olan katkıları, kurtuluş öğretisi çerçevesinde çalışmaya ve ahlakî yaşama yaptıkları vurgu, zamanın ve mekanın kutsallığı bilincini geliştirmedeki çabaları ve bir ilahî düzen arayışı içinde olmaları bu düşünceleri destekler mahiyettedir. Ayrıca bazı mezheplerin kadınların eğitimi, ailenin korunması, çevre bilincinin geliştirilmesi, vb. bir çok konuda gösterdikleri gayret onları makbul ve belki de, vazgeçilmez kılmaktadır. Kitaptaki verilerin ve değerlendirmelerin bu çerçevede göz önünde bulundurularak okunması bizi teorik zeminde işlevsel sonuçlara doğru bir yol izlemeye götürecektir.

Giriş niteliğindeki bu açıklamaların ardından başlangıçta koyduğumuz ilkeye sadık kalarak, kitapta aktarılan verileri ve tarihsel malumatı sınırlı biçimde, yöntemsel izahları ise daha genişçe ele alacağız.

Sosyolojik Açıdan Mezhepler adını taşıyan ve çalışmanın yön-temsel ilkeleri üzerinde durulan Birinci Bölüm'de B. Wilson, kitabını ve amacını şöyle tanımlamaktadır: "Bu kitap bir mezhepler katalogu değildir, bir kısım mezheplerin belirli özelliklerini, arz ettikleri önemi ifade etmek ve değişik mezhepler arasındaki farklılık ve benzerlikleri göstermek amacıyla hazırlanmıştır... Mezhepler basitçe herkes tarafından görülebilen, önemli sosyal gerçeklikler olarak ele alınmıştır. İnançların doğruluğu ve pratiklerin uygunluğu tartışma konusu yapılmamıştır."(s. 20-21) Yazar çalışmasını Hıristiyanlıkla sınırlamasını, bu alandaki bilgisinin daha yeterli olmasına bağlamakla birlikte burada verilen bilgilerle diğer bölgeler ve gelenekler arasında sağlıklı karşılaştırmalar yapmanın da mümkün olacağına işaret etmektedir. Ardından, yukarıda zikredilen amacı doğrultusunda ve üç örnekten hareketle, mezheplerin tarihsel süreçte ve toplumsal değişimdeki rollerini, hangi tarihsel/toplumsal şartlarda, nelere mukabele olarak ortaya çıktıklarını ele almaktadır. B. Wilson, mezhep kavramının Hıristiyan gelenek içerisindeki anlamının diğer dini geleneklerden farklı olduğunu, kilisenin tekeli tutumuna ve kurumsal yapısına göndermede bulunarak izah etmektedir. Buna göre, Hıristiyanlıkta mezhebi tanımlayan nitelikler, bir mezhebin kilise karşısındaki konumu, farklı inanç esaslarını benimsemesi, kilisenin otoritesini ve ruhban sınıfını kabul etmemesidir. Burada dikkat çekilen bir diğer husus ise, genel olarak mezheplerin dünyanın bugünkü düzeninden hoşnut olmamaları ve mevcut kurtuluş öğretilerinin onları tatmin etmemesidir.

B. Wilson bu bölümde ayrıca, Hıristiyanlığın mezhepler karşısındaki katı tutumunu ve bütün mezheplerin bir karizmatik lider etrafında ortaya çıktığı yönündeki yaygın anlayışı eleştirmektedir. Mezhepler ve karizmatik liderlik konusunda yazarın görüşleri şöyle özetlenebilir: Karizmatik lider, kutsal bir düzen olarak görülen geleneksel yapıya meydan okuyarak ortaya çıkar ve yeni bir ayrılıkçı hareketin doğmasına sebep olur. Çağdaş toplumlarda karizmatik liderlerin ortaya çıkması zordur. Böyle liderler ortaya çıksa bile, karizmanın düşmanı olan teknolojik vasıtaları ve kitle

iletişim araçlarını kullanmak zorundadırlar. Ayrıca bugün karizmanın gelişimi modernitenin nimetlerinin kullanılmasına ve rasyonel kurumsallaşma tarzının benimsenmesine bağlıdır ve bu durum karizmanın kısa sürede rutinleşmesine yol açmaktadır.

Tanımlama Problemi başlıklı İkinci Bölüm’de ise mezhepleri genel nitelikleri itibarıyla tanımanın ve tanımlamanın bir yöntemi olarak ideal tipler oluşturmanın gereğine, mezheplerin toplumsal kontrol ve toplumsallaştırma işlevlerine işaret edilerek, E. Troeltch’ün görüşüne yer verilmiştir. Bu görüş, mezhepleri kilisenin bir antitezi olarak görmekte ve mezhebi tanımlayıcı bazı kriterler sunmaktadır. Bu kriterleri şöyle sıralamak mümkündür: Kilisenin hiyerarşik yapısının aksine mezhepler eşitlikçidir. Mezhepler bireysel kutsallığın ve kazanılmış statülerin yer aldığı bir yapıdır. Mezhepler genellikle aşağı toplumsal gruplardan taraftar toplarlar ve üyeler arasında statü farkı yoktur, bağlılık esastır. Kilise öğretileri ve kurumları aracılığıyla dünya ile entegre olmuştur, mezhepler ise ‘dünya’ ile kavga halindedir.

Wilson, E. Troeltch’ün bu görüşlerini sıraladıktan sonra, buradaki eksiklikleri de göz önünde bulundurarak kendi genellemelerini ve mezheplerin ortak nitelikleriyle ilgili önerilerini dile getirir. O, gönüllülüğü, seçkinlik fikrini, mutlak bağlılık talebini; tekelcilik ve liyakâti, karizmatik otorite ve karizmanın kutsallığından kaynaklanan meşruiyeti mezhepleri tanımlayan temel nitelikler olarak tespit etmiştir.

Yazar, kendi tipolojisini uygulamaya koyduğu Üçüncü Bölüm’de mezheplerin dünyaya karşı takındıkları tavrı ele alır. Onların kurtuluş için sundukları reçeteleri belli başlı birkaç akımı örnekleyerek irdeler. Bunlardan ilki, kalbi tecrübeye ve bireysel aydınlanmaya önem veren ihtidacı yaklaşımdır. Bu yaklaşımın belirgin niteliği, dünyanın ıslahına çabalamak yerine ondan el-etek çekme düşüncesidir. İkincisi ise, manipülasyonist öğretilerdir. Bu öğretinin özelliği, kurtuluşun dinsel ve tabiat üstü/ezoterik vasıtaların kullanılması sayesinde gerçekleşebileceğine inanılmasıdır. Büyüselci yaklaşımda ise kurtuluş daha şahsî ve yerel nitelikler

taşıır. Dünyayı içerisinde kötülüğün var olduğu bir yer olarak gören ancak bu kötülüğün, kısmen de olsa, dini tecrübe sayesinde elde edilen sağduyu ile ortadan kaldırılabileceğine inan bakış açısı ise reformist olarak adlandırılmıştır. Ütopyacı mezhepler ise dünyanın yaratılış gayesine ve prensiplerine dönülmesiyle ıslah edilebileceğı düşüncesi etrafında birleşirler. Mevcut kurtuluş vasıtalarını yeterli görenler ise olumlu yaklaşım (Conformist Response) olarak tanımlanmıştır.

B. Wilson, ilk üç bölümde verdiği yönetsel ve tanıtıcı mahiyetteki bilgilerin ardından, aktüel değer taşıyan mezhepleri çeşitli yönleriyle tanıttığı diğer bölümlere geçmiştir. Dördüncü Bölüm’de, ihyacılık ve ferdiyetçilik başlığı altında Metodistler, Baptistler ve Presbiteryenler işlenmiştir. Bu üç mezhep tarafından temsil edilen ihyacı öğretilerde, katı bir doktrin sistemine rastlanmaz, dini törenleri azdır ve ibadet mekanlarına kutsallık atfedilmez. Ayrıca, kurtuluşun kolaylıkla elde edilebileceğine ve herkesin her yerde kurtuluşa erebileceğine inanılır. Yazar, Beşinci Bölüm’de yer verdiği ihtidacı mezheplerinse gerçek Hıristiyanlık için kutsal metinlere dönülmesi gerektiğini düşünmeleri ve bu yolda gayret sarf etmeleri sebebiyle Protestanlığın Evangelist hareketleriyle ilişkilendirilebileceğini belirtir. Kutsal metinlerin lafzı bakımından hatasız olduğunu savunan bu hareketlerde, cemaatle yapılan coşkulu ibadetler ziyadesiyle önemlidir. Pentekostalizm, duygusallığı ifadeye imkân veren cemaat yapısı ile Amerika’da göçmenler ve zenciler arasında, şehirleşme süreciyle birlikte de Latin Amerika’da kolayca yayılma imkânı bulmuştur.

Tarihi diğer hareketlere göre nispeten daha eskiye giden Devrimci mezhepler ise Altıncı Bölüm’ün konusudur. Bu hareketler “binyılcı” görüşleri ile dikkat çekmektedir. Bu bölümde tanıtılan mezheplerden Yedinci Gün Adventistleri karmaşık teolojileri, Yehova Şahitleri ise yayın faaliyetleri ve yayılcı politikaları ile öne çıkmaktadırlar. B. Wilson, Yedinci Gün Adventistleri ile ilgili olarak şu değerlendirmeye yer vermektedir: "Yedinci Gün Adventistleri normalde birbirleriyle uzlaşması mümkün görünmeyen, çok

çeşitli özellikleri bünyesinde barındırması açısından sıra dışı bir mezheptir. Örneğin, genelde binyılcı mezheplerin önderleri kendilerini Mesih veya mehdi ilan ederlerken, ne Edson ne de Bayan White böyle bir iddiada bulunmuştur." (s.126)

Taze Russel önderliğinde kurulan ve daha sonra Yargıç Rutherford eliyle kitlelilik kazanan Yehova Şahitleri, son dönemlerin en hızlı gelişme gösteren hareketi olarak takdim edilmektedir. Öyle ki, bu mezhebin bugün Amerika ve Avrupa başta olmak üzere, Afrika ve Uzak Doğu'da hemen hemen her ülkede taraftarları vardır. Yehova Şahitleri tanrıya şirk olacağı iddiasıyla ulusal devletlere bağlılığı reddederler. Devletlere karşı hiçbir yükümlülüğü kabul etmemeleri onları zaman zaman resmi otoritelerle karşı karşıya getirmektedir. Cemaat üyeleri kendi önderlerinin kutsal yazılarının, cemaatin yayınladığı dergilerin ve broşürlerin dağıtımını ibadet telâkki etmektedirler. Bürokratik bakımdan çok iyi organize olmuş bir basın-yayın örgütleri vardır.

İçeride dönük mezheplerin ele alındığı Yedinci Bölüm'de, genel nitelikleri itibarıyla toplumdan tecrit edilmiş, komünal yaşam tarzını benimseyen mezheplere yer verilmiştir. Bu mezhepler gündelik yaşamları, aile ve cemaat hayatı ile ilgili prensipleri ve modern yaşam biçimine karşı tavır alışları bakımından kendilerine özgümlükler taşırlar. Her bir mezhep, kendi yaşam biçimini adeta kutsallaştırılmıştır ve onun korunması adına çok katı uygulamalar ve kurallar tesis etmiştir. Kitapta içeride dönük mezheplerden, Hutterci Kardeşler, Rappiler, Amishler, Seçkinler Cemaati hakkında daha geniş malumat verilmiş; diğerlerinin (Amana cemaati ve Quakerlar gibi) ya sadece isimi zikredilmiş veya çok belirgin olan birkaç niteliği vurgulanmakla yetinilmiştir.

Manipülasyonist mezheplerin yer aldığı Sekizinci Bölüm'e yazar, bu mezheplerin daha 'dünyevî' diyebileceğimiz karakterini ifade etmek üzere şöyle bir karşılaştırma yaparak başlamıştır: "İhtidacı, devrimci ve içeride dönük mezheplerin hepsi, içinde yaşadıkları toplumun değerlerinden oldukça farklı anlayışları savunmalarına karşılık, manipülasyonist mezhepler içinde yaşadıkları seküler

kültüre daha fazla uyum gösterir." (s.171) Kitabın bu bölümünde, Tibet Budizmi'ne dayalı Teosofi Öğretisi, Mary Baker Eddy tarafından kurulan ve çeşitli toplum katmanlarında geniş kabul gören, Hıristiyan Bilimi Cemaati, Yeni Düşünce Cemaati, ve Sayntoloji ekolleri tanıtılmaktadır.

Dokuzuncu Bölüm'de büyüselci, reformist ve ütopyacı mezhepler adı altında önceki bölümlerde ele alınanlara nispetle istisna sayılabilecek hareketlere yer verilmiştir. Sosyolojik genellemelerin realiteyi bütün olarak temsil etmesinin güçlüğüne dikkat çekilen sonraki bölümde Mesihlik iddiaları ve bunların tarihsel/toplumsal boyutu, mezhep önderlerinin kişilikleri ve karizmanın dönüşüm biçimleri gibi konular ele alınmıştır. Kitabın ele alınan mezhepler bakımından farklı mütâlaa edilmesi gereken On birinci Bölüm'ünde, Güney Afrika ve Japonya'daki mezhep örgütlenmeleri ele alınmış, ve bunların Batı'daki benzerleri ile karşılaştırmalarına yer verilmiştir. Modernleştirici etkisi, toplumsal ve siyasal başarıları açısından örnek olarak zikredilen mezhep, Japonya'daki Soka Gakkai mezhebidir.

Kitabın sonuç kısmı olarak niteleyebileceğimiz On ikinci Bölüm'ünde yazar, başlangıçta dile getirdiğimiz soyutlama ve genelleştirme yöntemine başvurarak, mezhepleşmeyi etkileyen bazı toplumsal olguları ve bunların sonuçlarını dile getirmektedir. Özetleyerek aktaracak olursak, 1. Mezhepler genellikle toplumsal değişme zamanlarında ortaya çıkaralar. 2. Kültürel etkileşim, göç, sanayileşme gibi değişimler mezheplerin ortaya çıkışını ve gelişimini etkilemektedir. 3. Yerel kültürel ve dini gelenekler mezhepleşme olgusunda belirleyici rol oynamaktadır. 4. Toplumsal mahrumiyet ve marjinalleşme hem mezheplerin ortaya çıkmasını kolaylaştırmaktadır hem de cemaat üyelerinin mensup oldukları toplumsal, ekonomik ve kültürel çevreler hakkında önemli ip uçları vermektedir. 5. Mezhepler yerine göre, toplumsal bütünlüğün korunmasında ve sürdürülmesinde de önemli işlevler üstlenebilmektedir.

Bryan Wilson'ın kavramsallaştırma, tasnif ve tipoloji geliştirme

ve ulaşılan yöntemsel sonuçları toplumsal olgulara uygulama gibi metodolojik hususiyetler arz eden bu eseri, başta din sosyologları ve dinler tarihçileri olmak üzere sosyal bilimcilerin ona atfettikleri önemi fazlasıyla hak etmektedir.

Muhammet ERTÖY
(Arř. Gör, DEÜ. İlahiyat Fak.)

